

Теодора Г. ИЛИЕВА
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“

**РЕДКИТЕ ДУМИ В СЪЧИНЕНИЕТО „ЗА СЕРАФИМИТЕ“ ОТ
КНИГА „МАРГАРИТ“ НА СВ. ЙОАН ЗЛАТОУСТ**

Teodora G. ILIEVA
St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Tarnovo

**RARE WORDS IN JOHN CHRYSOSTOM'S WORK *OF THE
SERAPHIMS*, PART OF THE BOOK *MARGARIT* (THE PERL)**

Object of the present research are rare words in the Middle Bulgarian translation of John Chrysostom's work *Of the Seraphims*. The analyzed lexemes are the second largest lexical segment in this manuscript and they are a specific parameter/indication of the Dionisii Divni's idiosyncrasy. Rare words have been compared with more than 60 Old and Middle Bulgarian texts originated in the XII – XVIII century. It examines problems associated with semantics, word formative and morphemic structure and diffusion of these lexemes in the Modern Bulgarian language.

Keywords: rare words, poetic language, composite neologisms, derivational synonyms, distribution in the Modern Bulgarian language

Обект на настоящото изследване е хомилетичният свитък от шест слова с общо название *За серафимите* (нататък Срф). Проучването се провежда по най-ранния български препис F.I.197, РНБ, л. 130–168 (СРБП 2009: 113–118)¹ на славянския превод на книга *Маргарит* от третата четвърт на XIV в., дело на книжовника йеромонах Дионисий Дивни.

В шестте слова *За серафимите* е установено наличието на 2519 пълнозначни лексеми, в които не са включени антропонимите, топонимите и производните от тях. Внутрителното число от 2081 наброяват лематизираните форми, наследени от *стбрк*. Езикът на Дионисиевия превод е класически, книжовен, обогатен лексикално, с минимална проява на разговорни субстрати. 284 (11,3%) са лексемите, които не се срещат в *стбрк*, но са

¹ Дигиталните кадри от съчинението *За серафимите* са ми предоставени от моя научен ръководител проф. д-р М. Спасова.

представени с по 5 или с по-малко от 5 употреби в прегледаните лексикографски справочници и индекси, 98 (около 4%) са редките думи – регистрирани с по-малко от 5 употреби², а 55 (2,2%) са лексемите, които (поне засега) не се откриват другаде, т.е. може да се приемат за *haraх legomena*.

Предмет на анализ в това научно съобщение е вторият по обем лексикален пласт – хапаксите. Той е сред най-ярките „оцветители“ на почерка на кефаларевския преводач, специфичен параметър за идиолекта му и текстологически маркер – ключов при разчитане на *фоновата картина*.

Научният интерес към лексемите с ограничена употреба в кн. *Маргарит* и конкретно в *Срф* се дължи на няколко фактора:

- известно е името на преводача – йером. Дионисий Дивни и това е първият проучван негов текст, един от малкото преводи от XIV век, за които са известни времето и мястото на превеждане, създадени под влиянието на атонската книжовна практика, предвестници на Евтимиевата духовно-езикова традиция;
- езиковедските изследвания върху кн. *Маргарит* са все още частични и не обхващат цялостно всички проблеми, липсва цялостен лингвистичен анализ на корпуса от шест *Слова*³;
- преводът е извършен през среднобългарския период от историческия развой на българския език и затова изследваните лексикални единици в *Срф* се сравняват както със старобългарския книжовен език, така и с авторски и преводни текстове от XIV в. и с техни по-късни преписи: това позволява да се проследи в диахрония изследваната група лексеми и да се посочат синхронните на *Срф* паметници, в които лексемите фигурират.

² безсъветиѣ, благовогазньство, благовидѣнь, благоנסкоуѣство, благоунынъ, богонпоуѣнъ, брацало, въдрѣствовати, великодоровнѣ, велиждровати, велиждрѣствовати, въсенароднѣ, въсесквръннѣ, въспаление, възпроповѣдовати, въсполѣниѣ, вѣтъкъ, гоститѣль, домостронтѣль, доушетѣлѣннѣ, зазърѣниѣ, законпрѣстѣповати, задрѣжити, земледѣльство, зърнѣль, извѣгати, изгонннкъ, изъзъвати, изъвалати, испразнати, конюерстание, красование, кратъкословіе, любовослоушательнѣ, любоврѣти сѧ, любовоученнѣ, наказование, научтание, неждиваѣнѣ, ннзвѣщи, новомѣсачнѣ, окоуздавати, обзънрати, общеполезнѣ, обѣставлати, оглаголовати, одесѣтьствовати, отъдъхновеиѣ, памѣтнѣ, прѣствовати, плаватѣльство, пласалице, подѣточниѣ, подѣларенинкъ, постъдѣвати сѧ, правостѣнѣ, прнвѣздрѣстити, прнвѣздрѣстити, прнвѣносити (сѧ), прнвѣходити, приписовати, припождѣниѣ, прнсѣдѣниѣ, прочтание, прѣвезоульнѣ, прѣвноукъ, прѣдънаписати, прѣдъоуготовати, прѣвѣноукъ, прѣкроевъ, прѣмѣлчанниѣ, прѣсѣднѣ, прѣпнрание, прѣходникъ, прѣвопрѣстольство, разгрѣдѣниѣ, разоульѣвание, раставлати, расѣднѣ сѧ, свѣтльничнѣ, свѣтълѣ, свѣтлицнѣ, сѣрафимскѣ, снльство, скоростѣнѣ, скждѣта, сѣмѣренождровати, тѣжѣстѣнѣ, оуменьниѣ, оуслаждѣниѣ, шестокрилѣ.

³ Проучвания върху терминологичната лексика (теологизми и ментални концепти) на *Срф* има Т. Г. Илиева.

Задачите на проучването са фокусирани върху: а) пълна ексцерпция на лексикалните единици, които в лексикографски справочници и в индекси на паметници с хронологичен диапазон XII – XVIII век са регистрирани с 5 или по-малко от 5 употреби; б) сравнение на изолираните лексеми с преводни и оригинални текстове – преславски паметници по късни преписи, охридски паметници, речник-индекси на среднобългарски сводове, предвтимиевски творби, светогорски текстове, някои от съчиненията на търновското книжовно средище от XIV век и по-късни паметници⁴.

⁴ Привлечени са достъпните лексикографски справочници (СтБР 1–2 1999, 2009; СС 1999; SJS 1–52; SJS 1- 48 1958–1994; Срезневский 1–3 1912; СРЯ 1–28; Miklosich 1862–1865; СДСЯ по Остромирову Евангелию, Миклошичу, Востокову, Берендикову, Кочетову 1899, Беринда 1627; РЦСЕ Бончев 1 – 2 2002, 2012; ПЦСС Дьяченко 1993, РБЕ Геров 1975 – 1978).

Речник-индекси на ранни славянски и старобългарски паметници, голяма част от които остават извън посочените лексикографски справочници: 1. Преславски паметници по късни преписи – Шестоднев на Йоан Екзарх = ЙоЕБ (Aitzetmüller 1958), Богословие на Йоан Екзарх = ЙоЕБ (Sadnik 1967-1983), индекс на терминологичната лексика в De fide orthodoxa на Йоан Екзарх = ЙоЕБ (Илиева 2013), Беседа против богомилите на презвитер Козма = ПрКзм (Давидов 1976), Симеонов сборник по Светославовия препис от 1073 г. = Изб1073 (Симеонов сборник 2), Второ слово против арианите на св. Атанасий Александрийски = САА2 (Пенкова 2015), Слова на Петър Черноризец = ПЧ (Павлова 1994), Пандектите на Антиох = ПАНт (Върбанова 2011), глаголните словоформи в първия старобългарски превод на огласителните слова на св. Кирил Йерусалимски = СКЙ (Николов 2005: 49–263); 2. Охридски паметници: съчинения на св. Климент Охридски = КлОхр (Христова 1994), Изборник от 1076 г. = Изб1076 (Мушинская, Мишина, Гольшенко 2009); 3. Други средновековни паметници – лични архиви, електронни публикации и речници-индекси на среднобългарски сводове: Хрониката на Георги Синкел = ХрГС (Тотоманова 2008), Германов сборник = ГСБ (Мирчева 2006), Ягичев Златоуст = ЯЗл (Димитрова 2006), Слово на вси светии от Филотей Кокин = ФилК (от архива на проф. д-р М. Спасова), Славянска версия на Княжи изборник = КнИзб (Федер 2008), Въпроси и отговори на авва Анастасий = ААт (Федер 2010), Диалозите на Псевдо-Кесарий = ДПК (Милтенев 2006: 535-569), Пандектите на Никон Черногорец = ПНЧ (Die Pandekten des Nikon vom Schwarzen Berge (Nikon černogorec) in der ältesten slavischen übersetzung. Pavlova, Bogdanova 2000), Публично и канонично-правна лексика в българското средновековно пространство (Билярски 2011: 34-152), Служба на цар Петър по Драгановия миней = ДрМин (Шаламанов 1995: 305–307), славянски преписи на пространното житие на св. Константин-Кирил Философ = ККФ (Иванова 2013), Диоптра на Филип Монотроп = ДиоптрФ (http://histdict.uni-sofia.bg/textcorpus/show/doc_160), Станислав (Лесновски пролог) от 1330 година = СтанПр (Павлова, Желязкова 1999) Борилев синодик по Палаузовия препис от края на XIV в. = БСин (Божилев, Тотоманова, Билярски 2010), Хроника на Константин Манасий = МХр (Среднеболгарский перевод 1988), Книга на дванадесетте пророци с тълкувания = 12Пр (Златанова 1998), Троянска притча = ТрПрч (http://histdict.uni-sofia.bg/textcorpus/show/doc_165), Житие на св. Антоний Велики = ЖАВ (http://histdict.uni-sofia.bg/textcorpus/show/doc_55), Старобългарско-гръцки словоуказател към книгата на пророк Йезекиил = Йез (Илиева 2013), Византийски юридически сборник Синтагма от 14 титула без тълкувания = Синт XIV (Maksimovic, Burgmann 2010), История на юдейската война от Йосиф Флавий = ЙоФл (Пичхадзе, Макеева, Баранкова, Уткин 2004), Послание на патриарх Фотий до цар Борис-Михаил = ПФот (Славова 2013), тълкувания на Песен на песните в Рилския ръкопис 2/24 = ППТълк (Димитрова 2012), Житие на Андрей Юродиви = ЖАЮ (Молдован 2010: 676–759), Норовская псалтирь = НорПс (Чешко,

Тъй като броят на посочените редки лексеми в *Срф* е голям – 98, в това изследване са включени 23 от тях и 2 словосъчетания, които се срещат спорадично в синхронни на *Срф* паметници, но са регистрирани в по-късни сводове. Специално внимание се отделя на думи, характерни за Златоустовия поетичен речник, с варианти, които се откриват в други негови хомилии.

Изолираната лексика се представя в азбучен ред според следните параметри: фреквентност; гръцки еквивалент/-и; семантика (с минимален илюстративен текст, в който се проявява значението); наличие/отсъствие в други *срднб* текстове; морфемна и словообразователна структура; дистрибуция в новобългарски.

връцало, -а *ср.* (1) *πλῆκτρον* ‘вид музикален инструмент’

сѣвъшыше ѿматѣ гласовомѣ блгоушнїе, ѿ стѣжѣ трѣцѣ ꙗкоже ѿ връцала (πλῆκτρον) нѣкоего подвнзаетмо· (135a15).

Съществителното се среща в Мин1096, МинВук и ЙЗл. Сродни думи са известни от *стбрк*, *срднб* и по-късни текстове: *връцание* (КлСБ, ЯЗл, ДПК), а наличието на мотивиращия глагол *връцати* е констатирано в КанКФил, Кирл-Белз.ман.1578, Прол.март (Срезн).

В РБЕ (Геров 1975:78) се съдържат *врънкало*, *врънкалец* и др. производни. В РОРД са отбелязани глаголите *брецбам*, *брецам*, *брецна* ‘издавам звук (за бивол); рева’.

Бунина, Дыбо, Князевская, Науменко 1989), Слова за Св. Богородица от Й. Дамаскин в славянски сборници от XIV в. = ЙодБгц (дисертация Данова 2014), *Thekara* = *Thek* (дисертация Ivanova-Sullivan 2005), Софийски пролог от XII–XIII в. (РНБ, Соф. № 1324) с разночетения по други пролози = СофПр (Крысько, Прокопенко, Желязкова и др. 2011: 2), Ильина книга = ИлКн (Крысько 2005: 664–876);

4. Предевтимиеви творби, светогорски текстове и някои от съчиненията на търновското книжовно средище: Лексиката на Берлинския сборник = БСб (Миклас, Тасева, Йовчева 2006: 410–423), среднобългарски превод на 16-те слова на Григорий Богослов = ГрБсрднб (Спасова 2008; Спасова 1999), търновска редакция на Стишния пролог = СтПр (Петков, Спасова 1–12 т. 2008–2013), Триодните синаксари в превод на Закхей Философ = ТрС (Тасева 2010), Слова на авва Доротея = АД (Димитров 2010), Нарах *legomena* в среднобългарския превод на Словата против аномеите от св. Йоан Златоуст = СПРА (Димитров 2013: 96–109), съчинения на патриарх Евтимий = ПЕвт (Калужняцки 1901, Кенанов 2011), Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак = ГрЦ (Русев, Гълъбов, Давидов, Данчев 1971), Житие на Стефан Дечански от Григорий Цамблак = ГрЦ (Давидов, Данчев, Дончева-Панайотова, Ковачева, Ганчева 1983), Словник на глаголните форми в съчиненията на Цамблак = ГрЦ (Белова, автореферат 2010), Мъчение на св. Йоан Нови Сучавски от Гр. Цамблак = ГрЦ (1971), Паренесис на Ефрем Сирий = ПЕС (Aitzetmüller 1990), търновски превод на Лествицата = Леств. търн (Василева 2002:43–110), Книга Йов по Владиславовия препис = Йов (Христова-Шомова 2006), Разяснено изложение (Сказание) за буквите на Константин Костенечки = КК (Куев, Петков 1986:80–224), триодна част на Патриаршеския Хомиляр 2 по Зопр.134 = УЕ2 (http://histdict.unisofia.bg/textcorpus/show/doc_56).

въсенародѣнѣ, -ѣи прил. (1) πάνδημος ‘масов; многолюден’
 како нѣціи ѿ него възненствовнше сѧ на тѣхъ жѣны, възсенародныи
 (πάνδημος) ѡнѣ сѣвѣ ѡ пагоубѣ съдѣлашѣ (140627).

Композитумът репродуцира изцяло морфологичната форма на гръцката подложка, а тук се реализира с второто си значение и е отбелязан с една употреба у Микл и у Бончев (Бончев 2002: 115). Това сложно прилагателно е разпространено в по-късни текстове и в СБКЕ, но с модифицирана семантика ‘който се отнася до целия народ’.

въззглавѣти, -оглавлѣ, -оглавлѣши св. (2) ἀνακεφαλαίω ‘разкажа в лаконична форма; озаглавя, представя като оглавление; резюмирам’

тѣмъже ѡ въззглавѣти (ἀνακεφαλαίωσασθαι) речѣна нѣжѣно
 ѣсть (157614); нѣво доволна сѣтъ рѣнаа къ ѡсправленію въннмажѣнхъ. нѣ іако
 да нѣ вамъ ѣднѣмъ. нѣ ѡ дроугынѣмъ вѣ радн вѣдѣтѣ потрѣвна, прннесн тѣ
 пакы въззглавѣти ἀνακεφαλαίωσώμεθα (167616).

В кн. *Маргарит* се използват и двата глагола от видовата двойка: въззглавѣти е посочен като ἄραx legomenon в Словата против аномеите (Димитров 2013: 97), а въззглавѣти влиза в състава както на *Срф*, така и на по-късни преписи на Златоустови съчинения от XVI в. (Микл). В СДСЯ е отбелязан въззглавѣти със същото гръцко съответствие ἀνακεφαλαίωμα.

Глаголът е съставен по модела на гръцкия оригинал. В СБКЕ съответстващ на въззглавѣти е *озаглавя*, докато *възглавя* е в значение ‘да застана начело, во главе’.

въспрнвестн, -ведѣ, -ведѣши св. (2) ἐπανάγω ‘върна обратно, доведе отново; да възвърна’

ѡще во ѡ пѡіаремннкы тѣхъ пѡшѣ въззвнѣжѣти. ѡ заблѣжѣшѣ
 ѡвратнѣти ѡ воспрнвестн (ἐπαναγαγεῖν) повелѣваѣмы, мнѡжаѣ пачѣ дѣша ѡхъ заблѣжѣшѣ
 възспрнвестн (ἐπαναγαγεῖν) пѡваѣтъ (168а4).

Глаголът е отбелязан като ἄραx legomenon в ЙоЗлПА от кн. *Маргарит* (Димитров 2013: 98), но поради двукратната му употреба в *Срф*, тук той се приема за рядка дума. Образуван е чрез вторична префигация от древната лексема *вѣстн* и е смислов и структурен паралел на ἐπανάγω. Този девербатив е включен в теологични словосъчетания със семантика ‘обръщам към покаяние заблудения’. В СБКЕ негово семантично съответствие е *възвърна*.

домостронтеѣ, -та м. (1) οἰκονόμος ‘домоуправител, распоредител в дома; иконом’

Сего радн въсѣко даніе њ въззатиѣ, њли кѣ дроугомь· њли кѣ врагомь· њли кѣ рабомь· њли кѣ прнставникомь, њ домостроителемь (οίκονόμους) вываѣтъ, сего трѣбоуѣтъ оутврѣженіа (133a26).

Съществителното *poimnis agentis* е частична калка на гръцкия композитум, тъй като превежда буквално само първата основа на сложната дума. Съдържа се у Беринда, но не се посочва от кой текст е извлечена лексемата. В СБКЕ обикновено се използва заемката ‘иконом’ или други нейни славянски съответствия, сред които ‘домостроител’ не фигурира. В РБЕ със същата семантика се отбелязват деятелните имена *домовладѣика* и *домовникъ* (Героу 1975: 332).

зязьрѣниѣ, -иа *ср.* (2) *κατάγνωσις* ‘укор, порицание, осъждане, позор’ зрѣиши ли даже до зязьрѣнїа (*καταγνώσεως*) съставляѣемо съгрѣшенїе (154^b14); здѣ ... не к томоу оукорзѣна ннже зязьрѣнїе *κατάγνωσις* (154^b18).

Отглаголното съществително е регистрирано в ПатерXIV. Изходната лексема *зязьрѣти* е разпространена в *стѣрк*, Изб1073, СКЙ, ПАНТ, ФилК, УЕ2, ПрКзм, *зязьрѣнъ* – Супр, САА2, *зязьрникъ* – в Леств.пресл, *зязьрѣ* в ПАНТ, АД, ЙоЕБ, УЕ2, МХр, КнИЗб. Никоя от тези лексеми не е съхранена в СБКЕ, но всички те фигурират в РБЕ (Героу 1976: 72).

изгоньникъ, -а *м.* (1) *δραπέτης* ‘прогонен/изгонен човек; прокуденик’ не во іако црѣ хотѣ изгонати· нж іако изгоньника (*δραπέτην*) њ рава н блгодарна· снѣ прнвѣннѣ съ зѣлостїж (159b2).

Съществителното име е фиксирано в речниците на Микл и Востоков в късни паметници от XVIII – XIX век. То е сполучлив превод на оригиналната дума и е образувано от глагола *изгонити* + продуктивния суфикс *-никъ*. Причастната форма *изгонимъ* е известна от КнИЗб и СтПр. В СБЕ се използват глаголът и прилагателно, но разглежданото име не е запазено.

кратъкословиѣ, -иа *ср.* (2) *βραχυλογός* ‘кратка реч, кратко изказване’ не рѣ ѡ нечесте њ всескврѣнїе· въсѣ прѣвратилъ еси њ съмжтнлѣ, њ въ послѣднеѣ нечѣстнѣ њ скакаешн· ннже длѣга прѣстрѣтъ ѡгланїа слѣвеса· нж іакоже рѣжацин тѣ твѣрѣтн спѣшѣ скоростнж рѣзанїа оукрадажѣе волѣзнн чювьство тако њ сѣ, краткослѣвїемь (тїѣ *βραχυλογία*) сверѣпѣства црѣва распаленїе оуставн· во естѣ ѡ ранахѣ рѣзанїе, сѣ ѡ съгрѣшеннхѣ ѡвлнченїе· њ кротостѣ оубо съ инѣли њ кратъкослѣвїа (тїѣ *βραχυλογία*) намь показоуѣтъ (160b7).

Това сложно абстрактно съществително се регистрира в късни паметници: Бревиарий от 1562 г., Хомилии на св. Исаак Сирий 1770 г.

(Микл). То е пълна калка на гръцкия композитум. В СБКЕ същ. краткословие липсва, но се среща прил. краткословен и нар. краткословно.

лювопослоушательнѣ, -ѣи *прил.* (3) φιλήκοος ‘послушен, възприемащ с вяра чутото’

нж показнѣ мн тамо людн сѣце лювопослоушательны филѣкоов (143^б31); бл҃гоуниѣни намѣ сжтѣ людїе: лювопослоушательнѣ (филѣкоос) нарѣ. вѣера позваннѣ бышж, н днѣ вѣнѣчаважтѣ сж (143^б13).

Двукоренното прилагателно е точна калка от гръцки и е регистрирано в съчинение на св. Й. Златоуст (Микл 1977: 354). В СтПр и ПролМарт (Микл 1862: 354) се използва *nomina agentis* лювопослоушникѣ. В Супр е регистрирано отглаголното съществително лювослѣшаниѣ (СтбР1999: 822), чиято втора съставка не е префигирана. Контекстуален синоним на анализирания композитум е когопослоушливѣ — и двата липсват в СБКЕ.

лювооученнѣ, -ѣи *прил.* (1) φιλομαθής ‘любознателен, желаещ да бъдат поучен’

нж за лювооученѣное (τὸ φιλομαθὲς) ваше съплаважщѣ намѣ (163а4).

В *Срф* прилагателното е субстантивирано и е поредният неологизъм, създаден от дословното възпроизвеждане на гръцката сложна дума⁵, употребено е в ППтълк. В ПНЧ е засвидетелствано сегашното страдателно причастие лювооучимѣ, а Микл отбелязва менталния термин лювооучениѣ. Никоя от тези лексеми не е жива в следосвобожденските български текстове.

наунтанїе, -їа *ср.* (1) κατάλογος ‘изброяване, отброяване’ нж понеже нѣцїи сжтѣ ѱлци непрїлежнїи нже вѣнегда бжестѣвныж въ ржкоу нмжтѣ кннгы: тѣже унсло лѣта нлн наунтанїе (κατάλογον) нменеиѣ ѱвращжтѣ лежжще, ѱвїе мнмотнчѣтѣ. (132в19).

Абстрактното съществително начитаниѣ е образувано със суфикс -бї(е), прибавен към мотивиращата основа на глагола начитати (Микл – Изб1073, ГрНаз XI в., СлїЗл). То е регистрирано в ГрНаз XI в., но не открих наличието му в по-късни ръкописи. Речникова статия за глагола начитамѣ фигурира в РБЕ (Героу 1977: 248).

неиждиваѣмѣ *прил-прич* (1) ἀδαπάνος ‘неоскъдняващ, богат, обилен’

дховнаа оумножажще дарованїа, дшевное скриважтѣ богатство снрѣвѣ неиживаѣмжѣ (ἀδαπάνητον) н вѣсьмрѣтнжѣ пшж. (134б18).

⁵ Калкирането без промяна на местата на компонентите при сложни думи с първи елемент *φίλο-* се наблюдава само в няколко именни композити от КСП, всички те са неологизми от Супр.

Прилагателното възпроизвежда гръцката негация, но не отразява точно семантиката на ἀδελάνος ‘без разности, евтин’. Фиксирано е в същия цитат от кн. *Маргарит* във ВЧМ XVI в. (СРЯ) и в слова на св. Йоан Златоуст (Микл). Глаголът от св. в. иждити е регистриран в *стбрк*, ПА, МихМин, СтПр, ТрС, АД, ПНЧ, ЕфрКрмч, но видовият му корелат иждивати се среща по-рядко (ФилК, МІR XVIII в.) и не е познат в КСП. А в ЕфрКрмч е употребено отглаголното съществително иждитиѣ.

новоиѣсачьнѣ, -чи прил. (1) σεληνιάζος ‘лунатик’

Ѡко же Ѡ новоиѣсачьномѣ (τοῦ σεληνιαζομένου), οὔτενικῶ не възмогъшнѣ вѣса нъзгнатн, хс рѣ прнведѣте ми єго само· тако нъздѣ (161a12).

Сложното прилагателно е субстантивирано и превежда членувано причастие в пасив от оригинала с мотивиращ глагол σεληνιάζομαι. То предава точно смисъла на двата сегмента на сложната дума, но с промяна в позициите им. Регистрирано е у Микл, без да е посочен източник. В паметници от Късното средновековие е разпространено само отглаголното съществително новоиѣсачиѣ (ГрЦ, ИлКн, НорПс).

нжда вѣтрънѣна (1) βίαιος ‘силен порив на вятъра; ураганен’

Не зрншн ли сіе море како ѣ нждали вѣтрънѣми (ταῖς βίαις) не сътръпни; колнцѣми въздвнжетъ сѧ вълнами (161a28).

Словосъчетанието е адаптиран превод на гръцкото прилагателно βίαιος ‘насилствен, принудителен’. И двата компонента на фразата са добре познати в *стбрк*, но наличието на такова словосъчетание по-късни текстове не се открива.

одесѧтьствовати, одесѧтьствоуж, одесѧтьствоужѣши не св. (1) ἀλοδεκατῶ ‘одесеторявам; увеличавам десетократно, десеторно, многократно’

Ѡдесѧтьствоуж (ἀλοδεκατῶ) нмѣнѣа моа (147b24).

Имперфективът възпроизвежда морфологичната структура на префигирания гръцки глагол. Той е употребен в други слова на св. Йоан Златоуст и в АД. Със същата семантика, но с представка отъ- е образуван глаголът отъдесѧтьствовати, регистриран в Ап. 1324г. В по-ранни паметници се срещат синонимите одесѧтерити (Изб1073) и одесѧтити (Микл). В СБЕ съществува глаголът одесеторя.

отъдъхновѣнѣ, -ниа ср. (1) ἀναψυχή ‘отдых, облекчение, покой’

въ цркви, пѣдалънынѣ веселіе· въ цркви, наслоуѣмынынѣ Ѡдъхновѣнѣ ἀναψυχή · въ цркви, трѣжащѣнѣ сѧ оупокоенѣ (135a25).

Мотивиращият глагол **отъдъхати** е регистриран в Златоустови слова, в Супр, МихПент, ХрГС (Микл 1862: 535). А в паметници с различна хронология са употребени словообразователните синоними: **отъдъшение** (Супр), **отъдъхание** (МинЛеоп), **отъдъхнжтие** (ФилК).

плавателство, -а *ср.* (1) ναυτιλία ‘мореплаване’

колицн корав^нницн потопншж коравла: нж не плавателство (ή ναυτιλία) · нж злын н^равъ ѡн^бхъ. аще ёсть хрїстїанннъ зл^ь. не вел^кнїе ѡгл^онн^ь н^ь ц^ьен^ннч^ьство (149аб).

Лексемата е включена в речника на Микл, но не е посочен паметникът, от който е изолирана. Мотивиращият глагол **плавати** се среща още в Супр, а в Изб1073, УЕ2, СтПр, АД, Пов.Ам.XIV (СРЯ, т.15) и РБЕ (Геров 1977: 37) е употребено отглаголното съществително **плавание**. Новообразуваният **девербатив** със суфикс **-ство** не е запазен в СБКЕ.

пнръствовати, -ствоѡжъ, -ствоѡюши *несв.* (1) ἀνάλωματo ‘пирувам, участвам в пиршество, празнувам, угощавам’

испл^ьненж трапезж н^ьмамы пнръствоѡж^ьщнхъ τὼν ἀναλωμάτων (14566).

Десубстантивът е рядка дума, а **стѡрк** познава само изходната лексема **пиръ** от Зопр, Мар, Супр. В *Срф* се реализира мотивираното от него субстантивирано сегашно деятелно причастие.

Глаголът е регистриран в Хон., късен паметник от XVIII в. (СРЯ, т.15) и в съчинения на св. Йоан Златоуст (Микл 1865: 564). Словообразователният синоним **пнръшъствовати** е отбелязан в Микл: 564 и в РЦСЕП.

подавати мл^ьчънъ источникъ (1) παρασχεῖν γάλακτος πηγᾶς ‘кърмя, подавам кърмеща гръд’

м^ьтн вол^ьзнуѡетъ чъдолювнаа. ёгда о^ь съсцоѡ н^ьмащн ѡтрѡѡ, мл^ьчъныж н^ьстоѡннкы (τάς τοῦς γάλακτος πηγᾶς... παρασχεῖν) не можетъ ѡбнлн^ьк^ь подаати ёмоѡ (130а13).

Трикомпонентното словосъчетание е точен превод на израза от оригинала и е елемент от топоса за кърмещата майка, познат от Златоустовото Слово за четверодневния Лазар в Супр: **мати...таже югда сѡ съсѡде мл^ькко и осър^ькїе. заградитъ пжтъ съсоѡ. тьгда и д^ьѡтиштъ плачетъ и мати волитъ. нав^ьк^ьк^ьши об^ьчачаёмъ к^ьр^ьмити д^ьѡтиштъ...** (Супрасълски или Ретков сборник 1983: 85). В хомилията от Супр е предпочетен глаголът **к^ьр^ьмити**, а същ. кърма се предава с **пнштж мл^ькка**.

подътоѡнїе, -нїа *ср.* (1) ὑπολήνιον ‘сѡд, чебър за събиране на гроздовия сок, поставяни под лина или постава, в който се мачка гроздето’

вашаа во пѣвна сжтѣ вноу, въ новѣ ѿ пѣточнїа (τὸν ὑποληνίων) нзъуртъпненому (134a16).

Лексемата не е регистрирана в проучените средновековни корпуси и индекси, с изключение на по-късните: Триод от XVII век (Микл 1865: 602), сбирките на Хлудов №187 и В. Григорович. В СРЯ XI–XVII, т. 16 е посочена дистрибуцията ѝ в кн. *Margarit* (XV–XVI в.). Съществителното е префигиран десубстантив, който не фигурира в СБЕ.

постыдѣвати сѧ, -дѣвати, -дѣваѣши несл. (1) ἐπαισχύνομαι ‘унижавам се, срамувам се’

ѡще же бѣже ѿклоубїе помыслнш, ннже къ нашн хѡдѡстн постыдѣваѣт сѧ (ἐπαισχύνεται) сѣнннн пѣклекжщїнхъ влѣтъ (166a13).

Глаголът от несл. в. е регистриран в СтПр, но видовият му корелат е по-древен (стбрк, ПАНт, ТрС, КниЗб, СКЙ, ПФот). В *Срф* се реализира с конотативна семантика като богословски термин.

приплождѣнїе, -нн ср. (1) ἐλικαρπία ‘принасяне на полза, печалба’

Сїе моѡхъ троудовъ приплѣжѣнїе (ἢ ἐλικαρπία)· сїе съкрываѣмое вашн лѡвѣн богатѣство. (134622).

Образуваната от архаичния глагол приплодити (регистриран в Мар. Ев. и по-късни паметници) + суфикс -ѣ(е) рядката лексема приплождѣнїе, е регистрирана само в Йез (Илиева 2013: 348) с друго гръцко съответствие и с различна семантика. В ЙоЗлПА от *Margarit* се употребява глаголът от несл. в. приплждати, посочен като *haraх legomenon* (Димитров 2013: 98).

пѣдѣнапнсати, -пншѧ, -пншеши несл. (1) προῤῥάφω ‘предсказано в Свещените книги на Ветхия Завет’

пѣвѣе оѣво ѿ житеѡскынхъ покажемѣ вѣщен· завѣтн н писмена, ѡже ѡ бракѡхъ· ѡже ѡ длъговохъ· ѡже ѡ ннынхъ въ ѡбращеннхъ· ѡще не влѣства лѣта съвыше нмѡтъ пѣнапнсана (ἔχῃ προεγραμμένους), въсѣкож поѣста своѡж снлы сжтѣ (133^a15).

У Беринда е отбелязан полипрефигираният глагол, отразяващ точно морфемния състав на оригинала, но не е посочен паметникът, в който се среща. Срезн го регистрира в Библия 1499 г. В съвременни текстове глаголът не е запазен.

сѣнѣренѡмѣдрѡванїе, -нн ср. (1) ταπεινοφροσύνη ‘смиренѡмѣдрїе, духовна мѣдрѡст’

рекж лн тн колнко влѣго ѣсть снѣренѡмѣдрїе таπειнофросѡνн (147618).

Терминът композит *съмѣренѡмѣдрѡваніе* за означаване на менталност не се среща в лексикографските справочници. Неговият словообразователен еквивалент *съмѣренѡмѣдріе* е разпространен в средновековните корпуси СтПр, 16ГрБ, АД, УЕ2, ЖАВ, КнИзб, ППТълк, ИсСир, известни са и няколко лексикални синонима на разглеждания композитум – *съмѣренѡмѣдрѣство* (ПАНт, Сб.1076, КнИзб), *съмѣренѡмѣдрѡстіе* (ОхрАп), *съмѣренѡмѣдрѡстѣство* (Слепч. Ап.). Микл отбелязва семантичния вариант *съмѣренѡоуміе*.

Изходният глагол *съмѣренѡмѣдрѡвати* е фиксиран в ЙоСин, а *съмѣренѡмѣдрѣствовати* – в ГрЦ и СтПр, *po^omnis agentis съмѣренѡмѣдрѣць* е отбелязан у Микл. Като повечето сложни имперфективи композитумът е присъщ на средновековния риторичен стил.

тѣжѣстѣнѣъ, -ѣн прил. (3) *φορτικός, (ἀν)ελαχθής* ‘тягостен, обременителен’

НКО ъже ѡ семѣ слѡво вамѣ днѣ подвнѣнѣтн хѡцѣж• тѣжѣстнѡ (фортикѡн) оѣво вытн мнѡще сѡ• не тѣжѣстнѡ (ἀν-ελαχθῆ) же н полезнѡ сѣще нстннѡм (135611).

Прилагателното е хапакс с три словоупотреби в *Срф*. Словообразователният му синоним *тѣжѣкѣъ* е разпространен в *стбрк*, ПАНт, Изб1073, ПФот, ТрС, УЕ2, СтПр, ФилК и е често използван в СБЕ.

Резултатите от изследването на част от редките лексеми биха могли да се обобщят в следните изводи: а) Дионисий Дивни използва лексеми както от старобългарския лексикален фонд⁶, така и думи, характерни за преводните и оригинални текстове от XIII – XIV век; б) лексиката на *Срф* изобилства със словообразователни синоними и устойчиви словосъчетания с терминологична семантика; в) голяма част от хапаксите в *Срф* са мотивирани от разпространени в класическите сводове изходни лексеми:

⁶ Голяма близост със *Срф* показват четири писмени паметника от XI век: Симеонов сборник по Светославовия препис от 1073 г. и две творби на Йоан Екзарх – *De fide orthodoxa* и *Шестоднев*. Архаичните думи, общи за Супр и анализирания Дионисиев превод, са стотици, но повече от 220 се съдържат само в Супр и не са регистрирани в други КСП. Причини за това са големият обем на Супр сб., идентичният съставител на словата – св. Йоан Златоуст и сходната им жанрова принадлежност.

Разгръща се и широк лексикален пласт, характерен за шестте *Слова* и *Миней* от 1076 г., Михановичев *Миней*, Михановичев *Хомилиар*, *Слова* на св. Григорий Назианзин XI век.

Най-обемна обаче е поредицата от лексикални единици, типични за *Срф* и кръга от светогорски и предвтимиеви преводни творби – СтПр, ТрС, 16ГрБ, АД, ФилК, както и за *Срф* и по-късните произведения на търновския книжовен център – Борилския синодик, Манасиевата хроника, търновския превод на Лествицата, патриаршеския Хомилиар, художествената продукция на Патриарх Евтимий, митр. Григорий Цамблак и химнописеца Ефрем.

приплождениѣ > приплодѣти (Мар. Ев.), плаватѣльство > плавати (Супр), изъ-
какати > скакати (Супр), правостѣнь > правостѣ (ПАНт, КлОхр); г) почти
половината хапакси са композити, репрезентиращи гръцки подложки; д)
разгръщат се видови корелати при глаголите, конкуренция между форман-
тите -ниѣ и -ѣство при отглаголните съществителни; е) наблюдава се заси-
лена употреба на полипрефигирани лексеми, както и на глаголи от втори-
чен несвършен вид; ж) част от характерната за Златоустовите хомилии лек-
сика се среща в други славянски сборници със слова на константинополс-
кия патриарх от XV–XVII в. или в по-късни преписи на кн. *Маргарит*. Така
Дионисий Дивни умножава не само старобългарското словно богатство, но
и славянския речников фонд.

Съкращения

- АД – Димитров, К. Речник-индекс на словата на авва Доротей (По ръкопис 1054
от сбирката на М. П. Погодин). Велико Търново, 2010.
- Беринда 1627 – *Лѣѣиконѣтъ славенорѣсскій, и именѣтъ тѣлѣкованіѣ*. Беринда, П. К-П
лавра, 1627.
- гл. – глагол
- ГрЦ – Давидов, А., Данчев, Г., Дончева-Панайотова, Н., Ковачева, П., Генчева, Т.
Житие на Стефан Дечански от Григорий Цамблак. София, 1983./ Русев, П.,
Давидов, А., Гълъбов, И. Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак.
БАН. София, 1971. / Русев, П., Давидов, А. Григорий Цамблак в Румъния и
старата румънска литература. БАН. София, 1966.
- ДПК – Милтенов, Я. Диалозите на Псевдо-Кесарий в славянската ръкописна тра-
диция. София, 2006.
- ЕфрКрмч – Максимович, А. Византийская Синтагма 14 титулов без толкований в
древнеболгарском переводе. Frankfurt am Main, 2010.
- ж. – женски род
- ЖАВ – Житие на св. Антоний Велики – В: *Cyrrillomethodiana* < [http://histdict.uni-
sofia.bg/textcorpus/show/doc_55](http://histdict.uni-sofia.bg/textcorpus/show/doc_55) > (15. 12. 2015).
- Изб1073 – Динеков, П. (ред.) Симеонов сборник по Светославовия препис от 1073
г. Т. 2 Речник-индекс. БАН, 1993.
- ИлКн – Крысько, Б. Ильина Книга. Рукопись РГАДА, Тип. 131. Москва, 2005.
- ЙоЕБ – Weiher, E. Die Dogmatik des Johannes von Damaskus in kirchenslavischer
Übersetzung des 14. Jahrhunderts. Herausgegeben unter Mitarbeit von F. Keller
und H. Miklas. 1987./ Илиева, Т. Терминологичната лексика в Йоан-Екзархо-
вия превод на *De fide orthodoxa*. София, 2013
- КлОхр – Христова, И. Речник на словата на Климент Охридски, София, 1994.
- КнИЗб – Федер, У. Княжни изборник за възпитанието на канартикина. Т. 2.
Велико Търново, 2008.
- м. – мъжки род

- Микл – Miklosich, F. Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum. 2 Neudruck der Ausgabe. Wien 1862-1865. Scientia Verlag Aalen, 1977.
- МХр – Среднеболгарский перевод Хроники Константина Манассии в славянских литературах. Введение Д. С. Лихачева. Исследования И. С. Дуйчева и М. А. Салминой. Подготовка текстов М. А. Салминой. София, 1988.
- несв.* – несвършен вид
- НорПс – Чешко, Е. В., Бунина. И. К., Дыбо, В. А., Князевская, О. А., Науменко, Л. А. Норовская псалтырь. Среднеболгарская рукопись XIV века. София, 1989.
- ПАНТ – Славянският превод на Пандектите на Антиох. Езикови Аспекти. (дисертация). В. Търново, 2010.
- прил.* – прилагателно
- ПНЧ – Pavlova, R., Bogdanova, S. Die Pandekten des Nikon vom Schwarzen Berge (Nikon černogorec) in der ältesten slavischen Übersetzung. 2000
- ППТълк – Димитрова, М. Тълкувания на Песен на песните в ръкопис 2/24 от Рилската света обител. София, 2012.
- ПрКзм – Давидов, А., Иванова-Мирчева, Д. Речник-индекс на презвитер Козма. БАН. 1976.
- ПФот – Славова, Т. Славянският превод на Посланието на патриарх Фотий до княз Борис Михаил. София, 2013.
- ПЦСС – Дьяченко, Г. Полный церковно-славянский словарь. Москва, 1998.
- РБЕ – Геров, Н. Речник на българския език. Т. I (А–Д), Т. II (Е–К). Т. III (Л–П). Т. IV (П). Т. V (Р–Я). Т. VI (допълнения). София, 1975 – 1978.
- РОРД – Речник на редки и остарели думи. – В: <<http://treasures.zonebg.com/dict.htm>> (23. 11. 2015).
- РЦСЕ – Бончев, А. Речник на църковнославянския език. Т. I (А–О). Т. II (П–Я). София, 2002, 2012.
- САА2 – Пенкова, П. Св. Атанасий Александрийски. Второ слово против арианите (в старобългарски превод). Т. 1. София, 2015.
- СДСЯ – Старчевский, А. В. Словарь древнего славянского языка, составленный по Остромирову Евангелию, Миклошичу, Востокову, Берендикову, Кочетову. Москва, 1899.
- СКЙ – Речник-индекс на глаголните форми в пълния старобългарски превод на Огласителните слова на свети Кирил Йерусалимски (ГИМ, СИН. 478). – В: *Глвингы кънижыныа*, кн. 3. Речници. Шумен, 2005, 49–261.
- стб* – старобългарски
- ср.* – среден род
- СРБП – Христова, Б., Загребин, В., Енин, Г., Шварц, Е. Славянские рукописи болгарского происхождения в Российской национальной библиотеке. Санкт-Петербург, 2009
- срднб* – среднобългарски
- Срезн – Срезневский, И. И. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам. Репринт. Т. I–III. Москва, 1989.
- СРЯ 1–28 – Словарь русского языка XI–XVII вв. Москва, 1977.

- СС – Цейтлин Р., Вечерка Р., Благова Э. Старославянский словарь (по рукописям X-XI веков). Москва: Русский язык, 1999.
- СтБР 1–2 – Старобългарски речник. (1999) т.1 (А–Н) и (2009) т. 2 (О–У). София, 1999, 2009.
- СтПр – Петков, Г., Спасова, М. Търновската редакция на Стишния пролог. Текстовете. Лексикален индекс. (т. I–XII). Пловдив, 2008–2014.
- Стрг – Старогръцко-български речник. София, 1992.
- Супр – Супрасълски или Ретков сборник. Том 2. София, 1983.
- същ.* – съществително
- ТрС – Тасева, Л. Триодните синаксари в средновековната славянска книжнина. Текстологично изследване Издание на Закхеевия превод. Monumenta linguae slavicae dialecti veteris, T. LIV. 2010.
- ФилК – Спасова, М. Индекс на Слово на вси светии от Филотей Кокин (архив).
- ЯЗл – Димитрова, М. Ягичев Златоуст. Средновековен български паметник със слова и поучения от началото на XIV век. София, 2011.
- УЕ2 – триодна част на Патриаршеския Хомилиар 2 по Зогр.134. – В: Cyrillomethodiana <http://histdict.uni-sofia.bg/textcorpus/show/doc_56> (дата на достъп 15. 12. 2015).
- SJS 1 – 52 – Slovník jazyka staroslověnského. ČAV. Praha, 1958–1994.
- 16ГрБ – Спасова, М. 16 слова на св. Григорий Богослов. София, 2014.

Литература

- Димитров 2013: Димитров, К. Нарак legomena в среднобългарския превод на словата Против аномеите от св. Йоан Златоуст. – В: Български език, 2013. Приложение, 96–109. [Dimitrov, K. Narak legomena v srednobalgarskiya prevod na slovata Pro-tiv anomeite ot sv. Yoan Zlatoust. – V: Balgarski ezik, 2013. Prilozhe-nie, 96–109]
- Илиева 2013: Илиева, Т. Старобългарският превод на Стария Завет към Книгата на пророк Иезекиил. Т. 3. София: БАН, 2013. [Ilieva, T. Starobalgarskiyat prevod na Stariya Zavet kam Knigata na pro-rok Iezekiil. T. 3. Sofiya: BAN, 2013.]
- Спасова 1999: Спасова, М. Сложните думи в съчиненията на Григорий Цамблак. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий”, 1999. [Spasova, M. Slozhnite dumy v sachineniyata na Grigoriy Tsamblak. Veliko Tarnovo: UI „Sv. sv. Kiril i Metodiy”, 1999.]
- Цейтлин 1986: Цейтлин, Р. Лексика древнеболгарских рукописей X–XI вв. София: БАН, 1986. [Tseytlin, R. Leksika drevnebolgarskikh rukopisey X–XI vv. Sofiya: BAN, 1986.]